

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ВИМІРІ БІОГРАФІКИ (ДО 150-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ)

<https://doi.org/10.15407/ub.24.013>

УДК 929+930.1

Володимир Іванович ПОПИК,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-8746-1026>
popyk@nbuv.gov.ua

ГРОМАДСЬКІ НАУКОВІ ОБ'ЄДНАННЯ І ЕСТАФЕТА ПОКОЛІНЬ У ВІТЧИЗНЯНІЙ СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ ДОБИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Мета дослідження — окреслити з позицій вивчення колективної біографії поколінь українських учених у галузі соціальних і гуманітарних наук сучасне бачення місця, ролі й значення громадських наукових об'єднань у формуванні й еволюції вітчизняного наукового співтовариства, становленні й трансформації його інтелектуальних традицій. **Наукова новизна** полягає в цілеспрямованому зверненні до аналізу історичного досвіду й етапів згуртування зусиль українських учених різних поколінь на засадах громадської співпраці навколо наукових і освітянських товариств, різноманітних формалізованих і неформальних наукових осередків та комунікативних майданчиків. Дослідження спрямоване на обґрунтування глибшого розуміння того, що саме в інтелектуальному просторі, сформованому громадськими науковими організаціями, розвивалася творча співпраця вчених різних вікових груп, відбувалося їхнє ідейне й професійне зростання, розширювався проблемно-тематичний діапазон досліджень, підвищувався методологічний рівень, а водночас розвивався й трансформувався досвід самоорганізації наукової спільноти в розбудові вітчизняної науки як соціального інституту. **Методологічні засади** дослі-

дження ґрунтуються на комплексному використанні принципів історизму, цивілізаційного, соціокультурного, генераційного та системного підходів, застосуванні методів історіографічного аналізу та синтезу, зокрема в аспектах наукових та інформаційних завдань біографістики. **Висновки.** Історія розвитку вітчизняної соціогуманітаристики переконливо засвідчує першорядну роль у формуванні й успішному функціонуванні наукового співтовариства громадських наукових організацій, вільних від адміністративного втручання влади у їхню діяльність, визначення загальної спрямованості й тематики наукових досліджень. Саме такі засади й дотепер найбільше відповідають потребам внутрішньої самоорганізації наукового середовища, розвитку в ньому дієвих комунікацій між ученими різних генерацій, забезпечення свободи наукової творчості, утвердження демократичних норм і засад спільної праці. Зазначене є важливою запорукою вільного визначення науковим співтовариством пріоритетних дослідницьких завдань, зосередження зусиль на їх успішному розв'язанні, на справді важливих для суспільства результатах. Неодмінною умовою за таких обставин має бути керівна роль у діяльності громадських наукових організацій провідних учених, які завдяки першорядним результатам своєї наукової творчості, глибокому баченню дослідницьких завдань і здобутому безперечному авторитетові здатні згуртувати наукове співтовариство, спрямовувати його діяльність. Здобутий досвід повною мірою зберігає своє значення в сучасних умовах, має бути основою розв'язання завдань, які постають перед сучасною українською соціогуманітаристикою.

Ключові слова: українське національне відродження, соціогуманітаристика, громадські наукові об'єднання, наукові товариства, біографіка, колективний портрет поколінь учених, традиції і спадкоємність у науковій сфері.

Відзначення 150-річчя від часу заснування Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) — першої загальнонаціональної організації, яка об'єднала провідних вітчизняних учених, знаменувала впевнене входження української науки до європейського простору, заклала основи розбудови нових дослідницьких центрів в Україні та українській діаспорі, дала поштовх розвитку багатьох наукових напрямів, шкіл, дослідницьких колективів, ставить на порядок денний потребу переосмислити феномен громадських наукових об'єднань як чинник наукового поступу, згуртування поколінь вітчизняних учених-соціогуманітаріїв, що продовжують і збагачують традиції наукового співтовариства.

Мета цієї статті — окреслити з позицій вивчення колективної біографії поколінь українських учених у галузі соціальних і гуманітарних наук сучасне бачення місця, ролі і значення громадських наукових об'єднань у формуванні та еволюції вітчизняного наукового співтовариства, становленні, трансформації й передачі наступникам його патріотичних і демократичних традицій. Автор прагне на основі аналізу творчої співпраці представників кількох генерацій вітчизняних науковців наголосити на тому, що для розуміння шляхів розвитку української соціогуманітаристики поряд із зосередженням уваги на постатях і науковій спадщині визначних учених, окремих творчих колективів та дослідницьких шкіл у освітніх закладах й наукових інституціях, не менший інтерес становить дослідження історичного досвіду в згуртуванні зусиль українських учених різних поколінь — і професійних науковців, і аматорів, на засадах громадської співпраці — навколо наукових і освітянських товариств, різноманітних формалізованих й неформальних наукових осередків та комунікативних майданчиків, а також їх друкованих органів — журналів, продовжуваних наукових збірників, видання тематичних книжкових серій.

На думку автора, саме інтелектуальний простір, створений громадськими науковими осередками, сприяв розвитку форм наукової комунікації й творчої співпраці вчених різних поколінь. Участь у роботі наукових товариств та інших громадських осередків сприяла широкому обміну досвідом між визнаними вченими і їхніми молодшими учнями, їх ідейному і професійному зростанню, розширенню проблемно-тематичного діапазону та піднесенню методологічних засад досліджень, а водночас і розвитку та трансформації досвіду самоорганізації наукової спільноти у розбудові вітчизняної науки як соціального інституту, що є проявом важливої питомої риси українського суспільства. Осмислення цієї проблематики з погляду біографіки становить особливий інтерес для розуміння феноменів окремої індивідуальності й поколінь учених в українській науці.

Методологічні засади дослідження ґрунтуються на комплексному використанні принципів історизму, цивілізаційного, соціокультурного, генераційного та системного підходів, застосуванні методів історіографічного аналізу та синтезу, зокрема в аспектах наукових та інформаційних завдань біографіки. Завданням автора було не запровадження в науковий обіг нових, раніше невідомих фактів, а спроба переосмислення вже відомого, надання нових

інтерпретацій із позицій досвіду, здобутого сучасним українським суспільством і соціогуманітарною наукою.

Стан наукової розробки проблеми. Література, присвячена різним етапам, формам і спрямуванням поступу вітчизняної науки й наукового співтовариства, діяльності громадських об'єднань учених в Україні та в осередках української еміграції, а також життєвому й творчому шляху відомих учених і рядових трудівників наукової ниви, їхньому згуртуванню й спільній діяльності, є величезною. Нам важливо зосередити увагу лише на окремих працях, теоретичні положення яких та наведені в них факти становлять, на наш погляд, особливий інтерес для розуміння досліджуваної проблеми.

Ідеться насамперед про історіософське й історіографічне осмислення феноменів зміни поколінь учених-соціогуманітаріїв, їхню естафету — діалог, наступність і відштовхування як чинники наукового поступу. За доби незалежності активно досліджував цю проблематику Я. Калакура. Він сфокусував увагу на визначальних рисах кількох поколінь вітчизняних учених-істориків від кінця ХІХ ст. до нашого часу в їхніх наукових, громадянських та соціально-психологічних вимірах [6; 7]. Хоч, на нашу думку, посилення автора на визнанні в сучасній світовій науці «теорії поколінь», які мають передусім універсальне соціально-культурне навантаження, не дає відповіді на всі порушені питання. Прикладання їх до специфічних реалій вітчизняного розвитку, який за багатьма найсуттєвішими рисами впродовж цілих століть «випадав» із загального європейського і світового цивілізаційного поступу, засвідчує потребу застосування дещо інших методологічних підходів. Зокрема, варто звернути особливу увагу на те, що доба певного покоління має визначатися не часом народження його представників, а саме активним входженням їх у суспільно-політичний, інтелектуальний і культурний поступ, яке привносить у життя значущі зміни. Тому хронологічні межі кожного покоління досить розмиті, вони можуть охоплювати різні вікові групи. В історії кожного з них є час становлення, зростання, найвищого піднесення й впливу на суспільні процеси, і роки поступового відступу з провідних позицій. Характерною для ХІХ — початку ХХ ст. рисою була трагічна внутрішня розірваність окремих генерацій: на Сході вона розділила між собою покоління ровесників — прихильників українського національного руху і народницького, революційного; на Заході — москвофілів і народовців. Крім того, кожен із цих напрямів позначений власною

внутрішньою естафетою поколінь. Уся ця строката й драматична картина паралельних рухів наклала значний відбиток на долі і великих груп, і окремих особистостей, які зазнавали часом значних світоглядних змін на своєму життєвому шляху.

Вивчення історії громадських наукових товариств і об'єднань найрізноманітніших профілів, яких на українських теренах у ХІХ і на початку ХХ ст. діяло чимало, здійснювалося переважно без спеціального врахування зазначених вище особливостей. Але в науковій літературі відображено багато важливих для нас аспектів, що розкривають творчу співпрацю, взаємодію і колективну долю представників різних поколінь українських учених. Ідеться й про оглядові праці, історіографічні дослідження, у яких розглянуто, зокрема, дотичні до теми нашої статті проблеми розвитку самоорганізації українського суспільства як основи національно-культурного руху, ролі української періодики в національно-культурних трансформаціях [12], так і про спеціальні студії, присвячені історії мережі наукових товариств і об'єднань в Україні [5; 9], зокрема проблемам зародження та етапам і провідним спрямуванням діяльності Наукового товариства імені Шевченка [1; 4] та Українського наукового товариства, заснованого М. Грушевським 1907 р. у Києві [10; 11], співвідношенню між державницькими засадами організації і принципами самоорганізації наукового співтовариства під час заснування Української академії наук (погляди її фундаторів, передусім В. Вернадського і М. Василенка ¹).

Водночас на подальшу ґрунтовну розробку з позицій не лише теоретичного наукознавства та історії науки, а й важливих напрямів соціогуманітаристики — історії суспільної думки, культурології, соціальної психології, демографії, біоісторіографії, дослідження України в контексті етапів європейських та світових цивілізаційних і культурних процесів, заслуговують проблеми біографіки вітчизняної науки. На часі — поглиблене осмислення крізь призму біографіки спільної наукової і людської долі цілих поколінь учених, створення колективної біографії представників окремих генерацій та вивчення їх взаємодії в науковому житті — і в минулому, і нині.

Окреме дослідницьке поле в біографіці української науки — вивчення світоглядних, ціннісних змін у середовищі вчених, осмис-

---

¹ Історія академії наук України. 1918–1923 : документи і матеріали. Київ : Наукова думка, 1993. С. 72–75.

лення ними завдань, принципів і очікуваних результатів самоорганізації наукового співтовариства. Ідеться, зокрема, про розуміння науковцями співвідношень між традиційним і новаторським, зміну пріоритетів, переосмислення здобутків минулого, наслідування, співпрацю і потенційні конфлікти між представниками різних генерацій; рефлексії науковців на зміни, які відбуваються у світовій та українській науці, освіті й культурі.

Поряд з університетами та іншими навчальними закладами, дослідницькими інституціями, громадським науковим об'єднанням як одній з основних форм організації наукової сфери і просвітницької діяльності належить особливе місце в історичному й сучасному поступі вітчизняної науки, освіти і культури. Вони є основою формування інтелектуального співтовариства, у якому відбуваються процеси згуртування і професійної комунікації вчених, що працюють у різних наукових установах і поза їхніми межами, консолідації зусиль на визначенні й розв'язанні першочергових наукових і суспільних завдань, виховання нових генерацій науковців, передачі їм досвіду й традицій попередників. Особливо це стосується громадських наукових об'єднань, діяльність яких зосереджена у сфері соціальних та гуманітарних досліджень.

Вітчизняне інтелектуальне співтовариство від часу свого зародження, формуючись ще в межах підпорядкованих церковним і світським владам установ і осередків, завжди прагнуло до згуртування своїх сил — і формального, і неформалізованого спілкування, до вільної, за власними правилами, дієвої самоорганізації і в безпосередніх дослідницьких, і в освітніх завданнях; у боротьбі за свої корпоративні права, свободу наукового пошуку, утвердження гуманістичних, демократичних принципів та морально-етичних норм співпраці.

Розуміння спільної, колективної долі всіх причетних до наукової творчості, прагнення до інтенсивної міжособистісної комунікації, усвідомлення потреби згуртовуватися в інституціалізовані й неформальні осередки — це загалом невіддільна риса світової наукової спільноти. Але визначального, першорядного значення ці ознаки набули саме в Україні, де століттями несприятливі політичні умови потребували від учених і освітян єднання зусиль для досягнення національних інтересів поза межами офіційних державних наукових установ і навчальних закладів. Особливе значення мало й те, що в складних реаліях вітчизняного минулого інтелектуальне

наукове співтовариство незрідка змушене було перебирати на себе функції недостатньо розвинених, пригнічених владою, інституцій громадянського суспільства, бути чи не головним провідником ідей національного поступу.

Ці риси у тих чи тих зародкових формах були притаманні вже колу інтелектуалів, що єдналися навколо церковних навчальних та наукових центрів — Острозької академії (1576–1636), Києво-Могилянської академії (із 1615 р.), Чернігівського (1700–1776), Харківського (1722–1817), Переяславського (1738–1788) колегіумів. Ці перші осередки формування української інтелігенції відігравали в тодішньому суспільному і духовно-культурному просторі підвладної на той час Російській імперії частині України роль потужних центрів тяжіння, поширюючи свій вплив і за її межі.

Заснування на початку національного відродження — у першій половині XIX ст. вищих навчальних закладів — університетів у Харкові (1804) і Києві (1833), Рішельєвського ліцею в Одесі (1817) та Ніжинської гімназії вищих наук (1820), а також Одеського товариства історії і старожитностей (1839) надало процесам згуртування наукової й освітянської громадськості нового характеру й масштабів, сприяло організації і всередині цих інституцій, і навколо них, мережі формальних і неформальних осередків, які не лише об'єднали зусилля досвідчених учених, а й створили умови для ідейного формування молодого покоління різностанової за походженням інтелігенції, котре стало рушієм національного поступу.

Широко відомим в історії початкового етапу українського національного відродження в 30–40-х роках XIX ст. став неформальний літературний гурток молодих професорів і студентів Харківського університету (Харківська школа романтиків), який об'єднав учених-гуманітаріїв та освітян І. Срезневського (1812–1880), А. Метлинського (1814–1870), М. Костомарова (1817–1886), І. Розковшенка (1809–1889), О. Шпигоцького (1809–1899), поетів Л. Боровиковського (1806–1889), М. Петренка (1817–1862), О. Корсуна (1818–1891), Я. Щоголіва (1824–1898).

Власне, саме молоді вихованці й співробітники Київського (Св. Володимира) та Харківського університетів — М. Костомаров (1817–1885), Т. Шевченко (1814–1861), П. Куліш (1819–1897), М. Гулак (1821–1899), Д. Пильчиков (1821–1893), О. Маркевич (1822–1867), О. Навроцький (1823–1892), В. Білозерський (1825–1899) та Г. Андрузький (1827 – після 1864) організували в 1845–

1846 рр. Кирило-Мефодіївське братство, інтелектуальним зусиллям якого Україна завдячує появі першого програмного маніфесту національного руху.

Із середини XIX ст. на зміну розрізним творчим та громадським ініціативам, переважно неформальному спілкуванню вчених — наукових лідерів та їхніх учнів і послідовників, почалося формування громадської наукової інституційної мережі, сталих комунікативних майданчиків для обміну досвідом, спільних обговорень методологічних проблем, результатів досліджень, визначення завдань і перспектив на майбутнє. Поряд з університетськими кафедрами та факультетами розгорнулося формування наукових товариств та близьких до них за характером і спрямованістю роботи, способом організації комітетів, комісій, інших самоврядних осередків. Значна частина їх, особливо ті, що мали статус регіональних відділень загальноімперських товариств у галузі природничих та технічних або сільськогосподарських наук, зосереджувалися на суто наукових і прикладних завданнях. Їхня діяльність відіграла велику роль не лише в зростанні науково-технічного й економічного потенціалу України, піднесенні економічного життя, загального рівня культури населення, а й у розвиткові форм наукових комунікацій, що мало загальне значення для зростання українського наукового співтовариства.

Водночас особливе місце серед громадських наукових структур упродовж XIX — початку XX ст. посіли інституції, які вплинули не лише на загальний поступ вітчизняної науки, освіти і культури, а й на процеси національного піднесення, розвитку й утвердження національної ідеї. Ідеться насамперед про ті, що об'єднали у своїх лавах представників гуманітарних і соціальних наук, котрі є першорядними рушіями суспільного поступу.

Важливим центром, який одним із перших дав значний поштовх згуртуванню наукового співтовариства на патріотичних, українознавчих засадах, стала Київська археографічна комісія (Тимчасова комісія для розбору давніх актів), діяльність якої було започатковано ще 1843 р. за ініціативою М. Максимовича (1804–1873). Створена як інституція, підпорядкована генерал-губернаторові й призначена для збирання і публікації документів з метою «обрусіння краю», вона у своїй пошуковій і дослідницькій роботі відразу вийшла далеко за межі окреслених їй владою політичних цілей, фактично набула характеру і значення українського патріотичного громадського наукового об'єднання.

Робота комісії зібрала вчених, насамперед істориків кількох поколінь: тих, хто починав працювати на дослідницькій ниві ще в 30–40-х роках XIX ст. — М. Судієнка (бл. 1803–1874), М. Іванишева (1811–1874), М. Рігельмана (1817–1888), М. Костомарова (1817–1885), П. Куліша (1819–1897), П. Лебединцева (1820–1896), М. Гулака (1821–1899), і тих, хто прийшов у науку в часи суспільного піднесення початку 60-х років, а згодом — громадянського протистояння «забороні українства» в 70–80-х роках — В. Антоновича (1834–1908) та його вихованців О. Левицького (1848–1922), І. Каманіна (1850–1921), а також О. Лазаревського (1834–1902), М. Владимирського-Буданова (1838–1916); В. Іконникова (1841–1923), В. Щербину (1850–1936/38 ?), А. Стороженка (1857–1926 ?). Усі вони, співпрацюючи з комісією, стали першовідкривачами і публікаторами багатьох документів із українського минулого, що було на той час вагомим науковим завданням і напрямом роботи.

Діяльність Київської археографічної комісії в історії вітчизняної соціогуманітаристики особливо важлива, оскільки вона чи не першою в Україні розгорнула систематичні дослідження, втілила в практику перспективне планування пошукової та камеральної археографічної роботи, підготовку тематичних серій документів, що дало змогу їй реалізувати багато масштабних видавничих проєктів. Київська археографічна комісія своєю працею чи не більшою мірою, ніж університетська наука, сприяла становленню й розвитку в Україні потужної школи кваліфікованих істориків, архівістів та археографів.

Закладені Київською археографічною комісією традиції продовжилися та збагатилися новими дослідженнями в наступні десятиліття в діяльності інших громадських наукових об'єднань. На початку 1870-х років під визначальним ідейним впливом Старої київської громади постав, хоч і на зовсім короткий період (1873–1876), як легальний центр національно-патріотичної наукової і культурницької праці, Південно-західний відділ Російського географічного товариства. Ця інституція об'єднала понад 180 провідних діячів української науки і культури — коло значно ширше, ніж співтовариство, яке вже гуртувалося навколо Київської археографічної комісії й суттєво від нього відрізнялося рішучими українофільськими переконаннями учасників. Серед них, поряд із О. Кістяківським (1833–1885), В. Антоновичем (1834–1908), П. Житецьким (1837–

1911), трохи старшими за головних ідейних провідників справи — П. Чубинського (1839–1884) та М. Драгоманова (1841–1895), були переважно молоді, тридцятирічні на той час учені та діячі культури О. Лашкевич (1842–1889), М. Лисенко (1842–1912), М. Зібер (1844–1888), О. Русов (1847–1915), Ф. Вовк (1847–1918). Вони були виразниками вже зовсім іншого кола суспільних ідеалів і уявлень про необхідну для національного розвитку України спрямованість наукових студій. Південно-західним відділом Російського географічного товариства (РГТ) було здійснено важливі кроки для започаткування систематичних досліджень України, насамперед економіко-статистичних та етнографічних. За своїм інтелектуальним й ідейним потенціалом ця інституція могла б стати основою формування загальнонаціонального центру науки і культури європейського академічного рівня². Зазначене багато в чому й обумовило швидкий розгром її діяльності урядом і заборону українства сумнозвісним Емським указом 1876 р. та адміністративну висилку М. Драгоманова й П. Чубинського з України.

Настання в царській Росії доби політичної реакції, одним із визначальних проявів якої був перехід самодержавства до жорсткої боротьби проти українського національного руху, здійснило значний негативний, деморалізуючий вплив на суспільне життя в цілому, наукове середовище, діяльність усіх громадсько-наукових осередків. За таких умов заснування в 70–80-х роках низки наукових товариств соціально-гуманітарного профілю можна оцінювати і як прагнення вчених до більш надійної і безпечної для них легалізації та інституціалізації їх громадсько-наукової комунікативної діяльності, і як результат руху, спрямованого на професійне згуртування професорсько-викладацької спільноти, але, з іншого боку, і як зовні поступливі адміністративні заходи, що забезпечували б надійний контроль за науковою сферою. Співвідношення між одним і другим було впродовж десятиліть досить мінливе і позначене певними конфліктами й компромісами, що розв'язувалися переважно на користь влади.

Формальна залежність наукових товариств і організацій від державних університетів, а також адміністративні й цензурні ути-

---

² Демуз І. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства: провінційний осередок чи потужне наукове об'єднання? (Історіографія проблеми) // Література та культура Полісся. Вип. 73. Серія «Історичні науки». № 1. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 210–223.

ски спрямували працю провідних об'єднань учених — Історичного товариства Нестора-літописця (1872–1931), Харківського історико-філологічного товариства (1873–1919), Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті в Одесі (1889–1923) в річище загалом лояльної до влади суто академічної, професорської дослідницької та видавничої роботи. Ця громадянська кволість зусиль була очевидною і для самих членів товариств. Але, можливо, саме завдяки цьому вони, на відміну від Південно-західного відділу РГТ, за імперської доби не зазнали суттєвих політичних гонінь і були зліквідовані вже більшовиками.

У діяльності згаданих наукових товариств брали участь майже всі відомі вчені дореволюційної доби й широке коло їхніх колег, учнів і послідовників. Співпрацею фактично трьох поколінь професійних учених і аматорів науки наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. було досягнуто значних здобутків, які піднесли українську гуманітаристику на один щабель із досягненнями європейських учених і нині слугують інтелектуальному розвитку сучасної незалежної України. Праці вже згаданих істориків старшого покоління — П. Лебединцева (1820–1896), В. Іконникова (1831–1923), О. Лазаревського (1834–1902), В. Антоновича (1834–1908), М. Владимирського-Буданова (1838–1916), молодших від них на 15–20 років Я. Новицького (1847–1925), О. Єфименко (1848–1918), В. Щербини (1850–1936), а також літературознавця М. Дашкевича (1852–1908), сходознавця Ю. Кулаковського (1855–1919), дослідника козацької старовини Д. Яворницького (1855–1940), а згодом, уже наприкінці століття, представників нової генерації істориків — Д. Багалія (1857–1932), Д. Міллера (1862–1913), М. Грушевського (1867–1934), В. Модзалевського (1882–1920) та інших членів наукових товариств, які публікувалися, зокрема й у виданнях цих товариств — «Чтениях в историческом обществе Нестора летописца» (1879–1914), «Сборнике Харьковского историко-филологического общества» (1886–1914), «Летописи Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете» (1890–1916) — не втратили наукового значення й активно використовуються нашими сучасниками.

Дослідження й публікації українських учених, засновані на осмисленні документальних фактів, а не на розбудові ідеологічних міфів, як це значною мірою було притаманно на той час (і нині) російській науці, розкрили справжнє багатство української історії і культури,

«залюднили» минуле численними іменами. Однак висловимо думку, що провідні університетські наукові товариства через реалії свого часу так і не змогли — з погляду нашого сучасного перепрочитання минулого — вповні утвердитися як провідні центри української національної, патріотичної гуманітаристики. Зв'язаність тодішніми вимогами й правилами певною мірою зводила напрацювання українських учених до рівня регіональних досліджень, подібних, для прикладу, на вивчення російського Поволжя або Уралу.

Так само вимушеною лояльністю до влади, відчутними рисами ідейного «малоросійства» й «антикварності» дослідницької проблематики була позначена і спрямованість роботи Історико-філологічного товариства при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині (1894–1919), історико-краєзнавчого Товариства дослідників Волині (1900–1917), а також губернських учених архівних комісій — Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Таврійської, Херсонської, Київської та церковно-археологічних товариств, внесок яких у розвиток історико-культурних досліджень та згуртування наукових сил був, принаймні зовні, політично нейтральним. Те саме ще більшою мірою стосувалося й різних наукових товариств вузького галузевого спрямування й регіональних відділень загальноімперських організацій — педагогічного, правничого, економічного, сільськогосподарського, медичного, природознавчого, хімічного, фізико-математичного, технічного профілів, які функціонували в багатьох містах України. Хоча певна опозиційність владі, переважно ліберального спрямування, незрідка була притаманна і їхній діяльності.

Цілком закономірним у цій ситуації було те, що першорядним центром згуртування патріотичного наукового співтовариства стали не безпосередньо підконтрольні (через університети) наукові товариства або інші інституції, а незалежний журнал «Киевская старина», створений у 1882 р. на засадах громадської ініціативи й підтримуваний приватними пожертвуваннями та передплатниками. Навколо нього згуртувалися поряд з ученими старшого покоління — П. Лебединцевим (1820–1896), О. Лазаревським (1834–1902), В. Антоновичем (1834–1908), П. Єфименком (1835–1908), П. Терновським (1838–1884) — представники молодшої від них генерації: І. Новицький (1844–1890), О. Левицький (1848–1922), В. Горленко (1853–1907), М. Сумцов (1854–1922), Д. Багалій (1857–1932) та багато інших.

Усіма визнано, що журнал «Киевская старина» — унікальне явищем у вітчизняній науці й культурі XIX ст. за своєю патріотичною спрямованістю, високим інтелектуальним рівнем, а також широтою діапазону висвітлюваної літературної, історичної, етнографічної проблематики. Хоча багатьом дослідницьким та археографічним публікаціям журналу й була притаманна певна «антикварність» тематики, він ішов у ногу зі своїм часом. На сторінках «Киевской старины» були відображені численні проблеми тогочасного суспільного, національного розвитку.

Говорячи про ситуацію, у якій працювали вчені-гуманітарії кількох поколінь на Наддніпрянській Україні, не можна не згадати про ще одну важливу національно-патріотичну ініціативу неформального наукового співтовариства, відомого в історіографії як «гурток В. Антоновича». У 1890-х роках дослідницька група під його керівництвом розгорнула підготовчу роботу до створення біографічного словника українських діячів. До цього колективу входили, за винятком старшого за віком О. Кониського (1836–1900), учені переважно середнього — І. Каманін (1850–1921), В. Щербина (1850–1936) та молодшого тогочасного покоління — Г. Берло (1859–1942), К. Мельник (Мельник-Антонович, 1859–1942), М. Грушевський (1866–1934), М. Василенко (1866–1935), О. Лотоцький (1870–1939), С. Єфремов (1876–1939). Хоч не було можливостей втілити цей проєкт у життя, реальним його результатом, на думку відомої дослідниці С. Ляшко, стало формування плеяди дослідників, які продовжили цю працю у створеній у 1918 р. Біографічній комісії УАН–ВУАН [8, с. 15].

Отже, попри всю несприятливість умов для розвитку соціогуманітаристики на патріотичних, народознавчих засадах, обмеження й гоніння проти неї в українських землях, що входили до складу Російської імперії, упродовж середини XIX — початку XX ст. сформувалися міцні традиції громадського згуртування науковців і освітян, які втілювалися в співпрацю поколінь учених, котрі увійшли в науку до 50-х років, згодом у 60–70-х роках, а також наприкінці XIX ст. Ця естафета поколінь знаменувала утвердження вітчизняної соціогуманітаристики на її патріотичних, народознавчих ідейних засадах. Упродовж середини XIX — початку XX ст. відбувся поступовий перехід від романтизації української старовини до її глибокого осмислення спочатку вченими-українофілами, згодом — свідомими політичними українцями з позицій позитивістської нау-

ки Нового часу. Українська соціогуманітаристика постала як оригінальний, інтелектуально самостійний феномен, що стояв у рівень з європейською наукою і культурою.

Реальним утіленням естафети поколінь стало розширення тематичного діапазону досліджень, збагачення методології, формування і розвиток традицій київської історичної школи, яка визначила характерні риси української історичної науки і вітчизняної соціогуманітаристики в цілому. Водночас гостро відчувалася необхідність консолідації єдиного інтелектуального, дослідницького інформаційного простору науки й культури, важливого для національного піднесення України.

У вітчизняній літературі поширені уявлення про свідоме, майже вольове рішення, «перенесення» центру українського національного інтелектуального поступу наприкінці XIX ст. на західні землі у зв'язку з неможливістю вповні реалізувати на Сході його назрілі завдання. Важливою віхою в цьому процесі вважають організацію у Львові Наукового товариства імені Шевченка.

На наш погляд, такі твердження є певним спрощенням. Оскільки обставини, що склалися в Російській імперії, були вкрай несприятливі для розвитку української науки і культури, то пошук українською патріотичною громадськістю можливостей для розгортання більш широкої й вільної видавничої діяльності в Галичині справді став потужним каталізатором зусиль для налагодження тісної співпраці із західноукраїнськими інтелектуалами.

Однак тези щодо «перенесення» применшують значення власного, дуже складного шляху ідейних пошуків, який пройшло українство, його інтелігенція в Галичині, на Закарпатті та Буковині в процесі громадсько-політичного та інтелектуального становлення. У часом гострій боротьбі суспільних течій, які по-різному бачили модель національного розвитку України, цей поступ крок за кроком зміцнював проголошену ще в час Весни народів 1848 року переконаність у органічній єдності Заходу і Сходу України, необхідності спільної боротьби за її національне, а згодом і державницьке самоствердження.

На Західних землях, які перебували під владою Австро-Угорської монархії, українська громадськість об'єктивно мала значно більший простір свободи для самоорганізації, реалізації своїх незалежних ініціатив, однак могла спиратися при цьому лише на досить обмежені сили і матеріальні засоби. Іншою особливістю розвитку

української наукової спільноти на Заході, яка визначала спрямованість і форми її інтеграції та практичних дій, була дуже тісна залученість у перебіг суспільно-політичних процесів — значно більшою мірою, ніж на Сході України, де для цього просто не було умов. Отже, на Заході йшлося насамперед про активність на ниві боротьби за етнокультурне збереження, захист політичних і соціальних інтересів українців, піднесення освіти і культури, а вже потім про суто «академічну» дослідницьку діяльність.

Традиції організації громадсько-наукової і культурно-просвітницької праці, які були нерозривно пов'язані між собою, мають давні корені. Вона посідала першорядне місце в діяльності давнього, ще з XV ст., Успенського ставропігійного братства у Львові, перетвореного 1788 р. на Ставропігійський інститут. Однак згодом, у середині XIX ст., цей заклад перейшов на позиції «єдиного руського народу» і перетворився на один з центрів конфронтації зі щораз більшим українським національним рухом у його модерному, європейському вимірі. Зі Ставропігійським інститутом упродовж десятиліть пов'язана праця Д. Зубрицького (1777–1862) — зачинателя галицької історичної науки нового часу. Сильною стороною його творчої діяльності була спрямованість проти польської експансії.

Кінець XVIII — початок XIX ст. позначений поширенням, особливо на Закарпатті, загальнослов'янського просвітницького руху будителів. Представники цих перших поколінь патріотів-одномудців — греко-католицьких священників, педагогів і громадсько-культурних діячів — І. Базилович (1742–1821), М. Лучкай (1789–1843), О. Духнович (1803–1865), а також їхні молодші послідовники А. Добрянський (1817–1901), О. Павлович (1819–1900) прагнули пробудити в народі національну самосвідомість через упровадження в освіту рідної мови (хоч незрідка у варіанті «язичія»), вивчення української історії і культури, розвиток зв'язків між усіма частинами України.

Першою спробою згуртування громадсько-наукового об'єднання українського національно-патріотичного спрямування в Галичині стала славнозвісна «Руська трійця» — гурток галицької молодшої інтелігенції, створений 1831 р. М. Шашкевичем (1811–1843), Я. Головацьким (1814–1888) та І. Вагилевичем (1811–1868).

Знаменні події Весни народів 1848 р. — постановня Головної Руської Ради, яка декларувала єдність 15-мільйонного українського народу на Заході і Сході; організація першого в історії Галичини з'їз-

ду українських діячів освіти, науки і культури — Собору руських учених, скликаного за ініціативою спадкоємця й активного пропагандиста ідей «Руської трійці» М. Устияновича (1811–1885); за-снування національної наукової інституції — кафедри української мови і літератури («руської мови та словесності») на чолі з Я. Головацьким у Львівському університеті — дали новий поштовх піднесенню українського руху, хоч і недостатній ще для подолання консервативних старорусинських (згодом — москвофільських) тенденцій у ньому. Провідну роль у громадському житті, в освіті й науці відіграло на той час досить консервативно налаштоване покоління інтелігенції, органічно пов'язане з греко-католицькою церквою.

У подальшому гостра боротьба за вибір життєдайної моделі національного поступу, яка тривала десятиліттями в галицькому суспільстві, позначилася і на українському науковому та освітянському співтоваристві, яке перебувало в стадії непростого і суперечливого становлення. Відсутність у галицьких українців розвинутої опори в університетському середовищі (на противагу тому, як це було на Наддніпрянській Україні) змушувала західноукраїнських інтелектуалів спиратися переважно на незалежні громадські організації культурно-освітнього спрямування.

Від доби Весни народів центром згуртування науково-освітнього співтовариства стала заснована за рішеннями Собору руських учених у Львові (1848 р.) Галицько-Руська матиця — культурно-просвітницька організація, схожа на ті, що існували в Чехії, Словаччині, Сербії, Хорватії. Визначальну роль у її становленні відіграли Я. Головацький та інші діячі покоління «Руської трійці» — церковник, політик і освітянин М. Куземський (1809–1879), а також представники наступної генерації — історик, архівіст, мовознавець і громадський діяч А. Петрушевич (1821–1913), історик, журналіст і письменник Б. Дідицький (1827–1909) та інші, світогляд яких у середині XIX ст. значною мірою коливався між ідеями русинського патріотизму, слов'янофільства і москвофільства.

Пізніше, після реформ 60-х років XIX ст. в Австро-Угорщині, унаслідок яких посилювалося польське домінування в Галичині, угорське на Закарпатті, румунське на Буковині, а отже, зруйнувалися сподівання старорусинів на підтримку Відня, серед українства загострилася боротьба навколо пошуку подальших шляхів захисту національних інтересів: обстоювати позиції єдності українського

народу на Сході і Заході чи орієнтуватися на допомогу імперської Росії, щоб уникнути повної денаціоналізації.

Ідейне протистояння, що розгорнулося на цьому ґрунті, не лише на громадсько-політичному рівні, а й в освітянському і науковому середовищі, в історичному розумінні було конфліктом політичних генерацій: старорусинів, а за ними й москвофілів з одного боку і народовців-українофілів — з другого. Водночас прихильники цих напрямів за своїм віком незрідка належали до одного покоління. До того ж москвофільство, відчутно втрачаючи позиції з 80-х років як явище вже анахронічне в атмосфері утвердження української національної ідеї наприкінці XIX ст., зберігало інерцію свого існування і поступового згасання аж до Першої світової війни. Ці процеси виразно позначилися на долі багатьох старших за віком діячів науки — Я. Головацького, А. Петрушевича, Б. Дідицького, які опинилися фактично в ізоляції.

Коли в науковій і видавничій діяльності Галицько-Руської матиці виразно означився перехід від домінування ідей розвитку української за своїм духом науки і освіти на позиції підтримуваного Росією агресивного політичного москвофільства, провідна роль у згуртуванні нового за своїми ідейними устремліннями покоління наукової і освітянської інтелігенції поступово перейшла до заснованого 1868 р. у Львові товариства «Просвіта». Створене для координації українського просвітницького руху, воно поширило свій вплив не лише на Галичину, а й Буковину та Закарпаття. У діяльності «Просвіти», яка тяжіла до українофільської народовської ідеології і, власне, стала реальною організаційною основою, навколо якої і сформувалося народовство як політична течія, брали участь представники різних за віком поколінь: поряд зі знаменитими політичними і громадськими діячами, відомими також своїми науковими працями, зокрема Ю. Лаврівським (1821–1873), молодші — О. Огоновський (1833–1894), К. Сушкевич (1840–1885), О. Партицький (1840–1895), освітяни і діячі культури А. Вахнянин (1841–1908), О. Борковський (1841–1923), Ю. Романчук (1842–1932), А. Січинський (після 1845–1893), В. Федорович (1845–1917), В. Ганкевич (близько 1848–1880). Визначальним напрямом діяльності «Просвіти» стала реалізація численних освітянських, культурологічних, видавничих проєктів, насамперед випуск навчальної літератури, заснування шкіл та читалень. Члени «Просвіти» систематично друкувалися в різноманітних виданнях, самі були їх видавцями і

редакторами. Отже, у їхній спільній роботі йшлося не лише про організацію і координацію наукових досліджень, які індивідуально здійснювало чимало членів «Просвіти», а й про поширення й популяризацію наукових знань серед широкого народного загалу. Крім того, по суті «Просвіта» була тим ідейним центром, навколо якого поставали і розвивалися інші, дуже різноманітні за характером, призначенням, цільовою аудиторією впливу освітянські, культурно-мистецькі, видавничі проєкти. Із «Просвітою» активно співпрацювали культурологічні товариства — «Руська бесіда», утворена у Львові ще 1861 р. Ю. Лаврівським, та однойменна «Руська бесіда» на Буковині (заснована 1869 р.), в ідейному спрямуванні діяльності яких із 80-х років так само переважав народовський напрям. Значно пізніше, уже на початку ХХ ст., осередки «Просвіти» розгорнули роботу і на Правобережній Україні, що перебувала під владою Російської імперії.

Саме від закладених «Просвітою» традицій тісної громадської співпраці вчених і освітян на ниві патріотичного служіння національним інтересам бере початок лінія, безпосередньо пов'язана із заснуванням 1873 р. у Львові Літературного товариства імені Шевченка (ЛТШ) і перетворенням його 1892 р. на Наукове товариство імені Шевченка (НТШ). У цьому розумінні вони органічно постали на галицькому ґрунті, а не були штучно «привнесені» туди ззовні, як то незрідка спрощено подається і в сучасній літературі та підручниках. Ідея започаткування у Львові вільної української видавничої інституції, яка поклала початок Товариству, належала одночасно і галицьким народовцям К. Сушкевичу (1840–1885), С. Качалі (1815–1888), і українським патріотам — старогромадівцям на Наддніпрянській Україні О. Кониському (1836–1900), Д. Пильчикову (1821–1893), М. Жученку (1840–1880), меценатці графині Є. Милорадович зі Скоропадських (1832–1890). Саме на ґрунті порозуміння між ними й постало рішення щодо надання справі фінансової підтримки [3, с. 3]. Пізніше думка про потребу перетворити товариство з вузько замкненої корпорації, яка опікувалася переважно видавничими справами, на наукове товариство із залученням до його організованої за окремими напрямками дослідницької роботи широкого освітянського і наукового загалу була висловлена галичанином О. Барвінським (1847–1926) у 1890 р. [3, с. 7–8].

Трансформація в 1892 р. Товариства на громадсько-наукову організацію, створення в його складі з метою розвою систематичної

дослідницької роботи філологічної, історико-філософської та математично-природничо-лікарської секцій, започаткування «Записок Наукового товариства імені Шевченка», а з 1898 р. також «Літературно-наукового вістника» (на базі видаваного ще з 1885 р. літературного часопису ЛТШ «Зоря»), розгортання випуску наукової літератури знаменувало піднесення діяльності НТШ на якісно новий рівень. Значну роль у цьому процесі відіграла невтомна праця М. Грушевського (1866–1934), молодого ще на той час вихованця В. Антоновича, рекомендованого ним у 1894 р. на посаду професора у Львівському університеті. М. Грушевський очолював НТШ із 1897 до 1913 р., і це був час найвищого піднесення діяльності Товариства.

У Львові М. Грушевський започаткував формування цілісної концепції історії України, покладеної ним в основу багатотомної «Історії України-Руси», створив наукову школу, виховав плеяду відомих учених — О. Терлецького (1873–1958), С. Томашівського (1875–1930), М. Кордубу (1876–1947), І. Джиджору (1880–1919), В. Герасимчука (1880–1955), І.-М. Кревецького (1883–1940), І. Крип'якевича (1886–1967).

Незважаючи на те, що у своїй діяльності М. Грушевський обстоював НТШ як науковий центр академічного типу і не наголошував спеціально на його загальнонаціональному суспільно-політичному значенні, давно утвердилася думка, що історія українських громадських наукових організацій і об'єднань учених від часу постання НТШ як загальнонаціонального інтелектуального центру і до наших днів є явищем за своїм ідейним і змістовим наповненням значно більш вагомим, багатоплановим, ніж шляхи поступу наукових інституцій багатьох країн зарубіжного світу, чия діяльність була зосереджена переважно лише на організації та координації наукових досліджень більш чи менш широкого профілю.

Утвердженню наукового авторитету НТШ серед інших європейських академічних інституцій чимало посприяло запровадження у 1898 р. інституту «дійсних членів» із числа провідних вчених. На перших виборах дійсних членів НТШ, які відбулися 1899 р., до складу історично-філософської секції увійшло 12 дійсних членів [3, с. 15]: М. Грушевський (обраний керівником секції), В. Антонович, Ф. Вовк, О. Дністрянський, М. Зобків, К. Левицький, В. Охримович, Ю. Сіцінський, П. Стебельський, Ос. Терлецький, С. Томашівський, Я. Шульгин; філологічної — 10 дійсних членів:

І. Франко (керівник секції), О. Барвінський, В. Гнатюк, М. Дикарив, І. Кокорудз, О. Колесса, О. Кониський, В. Коцовський, С. Смаль-Стоцький, К. Студинський; математично-природничо-лікарської — 10 дійсних членів: І. Верхратський (керівник секції), Г. Величко, І. Горбачевський, О. Дакура, В. Левицький, П. Огоновський, Е. Озаркевич, І. Пулюй, Ш. Сельський, О. Черняхівський³. Красномовним підтвердженням загальноукраїнського статусу НТШ було й те, що від чверті до третини авторів його видань становили вчені з Наддніпрянської України (хоча це часто і наражало їх на утиски з боку російської влади).

Різним аспектам багатопланової діяльності НТШ у Львові, часом дуже драматичної і сповненої внутрішніх конфліктів, присвячена величезна кількість опублікованих документів і досліджень. Широке висвітлення в літературі здобули, зокрема, важливі з погляду просопографії, аналізу наукової і психологічної атмосфери в НТШ конфлікти М. Грушевського з учнями і колегами — сюжети, які, однак, жодною мірою не применшують значення здобутків НТШ і його очільника⁴. Із позицій біографіки української науки, на прискіпливу увагу заслуговує естафета поколінь, біля джерел якої стояло НТШ, аналіз колективної долі і здобутків кількох генерацій учених, які, діючи здебільшого у складних і несприятливих умовах, своєю подвижницькою працею зберігали і продовжували закладені НТШ традиції упродовж ХХ і початку ХХІ століть.

Безпосереднім перенесенням ідейних і організаційних принципів діяльності львівського НТШ на Наддніпрянську Україну стало заснування М. Грушевським 1907 р. у Києві Українського наукового товариства (УНТ). Подібно до НТШ, УНТ утворило у своєму складі секції — історичну та філологічну, а також природничо-технічну, медичну і статистичну комісії, залучило до співпраці вчених різних поколінь не лише з Наддніпрянщини — В. Антоновича (1834–1908), О. Левицького (1848–1922), І. Каманіна (1850–1921),

---

³ Діяльність секцій і наукових комісій товариства // Хроніка Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1900. Число 1. С. 27–28.

⁴ Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки // Український історик. 1991–1992. № 3–4. С. 319–332; Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. Львів, 1995. Вип. 2. С. 143–156.

Б. Грінченка (1863–1910), М. Василенка (1866–1935), М. Біляшівського (1867–1926), В. Щербаківського (1876–1957), В. Перетца (1870–1935), В. Модзалевського (1882–1920), І. Огієнка (1882–1972), а й із Галичини — І. Франка (1856–1916), М. Возняка (1881–1954), розгорнуло видання «Записок Українського наукового товариства», наукових збірників, журналу «Україна».

З Українським науковим товариством тісно співпрацювало також засноване в 1910 р. Київське товариство охорони пам'яток історії та мистецтва, у роботі якого брало участь чимало уславлених учених і яке пізніше, у 1920 р., фактично влилося до складу УНТ.

У вітчизняній традиції діяльність УНТ здебільшого перебувала на другому плані. Пояснюється це значною мірою тим, що обстоювані М. Грушевським концептуальні засади діяльності УНТ — зосередження на вивченні української історії, культури, суспільства, широка самоврядність в організації роботи — в умовах здобуття Україною незалежності зробили товариство своєрідним антиподом створюваної на основі концепції В. Вернадського Української академії наук (УАН) як вищої державної наукової інституції. В історичній ретроспективі життєздатність концепції В. Вернадського і М. Василенка є безперечною. Завдяки націленості своєї діяльності на розвиток науково-технічного, економічного і духовного потенціалу України Академія змогла зберегти себе в умовах наступу більшовицького тоталітарного режиму.

До того ж слід враховувати, що первісний задум організації діяльності УАН передбачав при наданні їй статусу вищої державної наукової установи також і її широку внутрішню самоврядність, хоч і дещо вужчу, ніж напрацьовані НТШ, УНТ та іншими незалежними громадсько-науковими об'єднаннями засади самоорганізації. Упродовж перших десяти — п'ятнадцяти років це знаходило втілення у функціонуванні численних академічних науково-дослідних комісій.

Однак чимдалі ставало все більше зрозуміло, що поступове, але невпинне одержавлення більшовицьким режимом системи академічної науки було несумісне із засадничими принципами і традиціями самоорганізації українського наукового співтовариства, напрацьованими кількома поколіннями вітчизняних учених. Зрештою і УНТ змушене було влитися до складу ВУАН і розчинитися в ній уже 1921 р., та й НТШ фактично повторило його долю у 1939 р. Усе це дуже болісно позначилося на свободі наукової творчості і життєвому шляху кількох поколінь українських учених у СРСР.

Безумовно, покоління вчених, яке увійшло в наукове життя до середини 20-х років ХХ ст., чий світогляд сформувався під впливом ідей національного самоствердження України, і в умовах поступового наступу тоталітарного режиму чимало робило для збереження засад плідної самоорганізації наукового життя, обстоювання його незалежності. Наукове співтовариство і в межах УАН–ВУАН, і наукових установ, безпосередньо підпорядкованих Наркомпросу, деякий час знаходило в собі сили зберігати риси громадського формування, самоврядності. Однак уже наприкінці 1920-х років ситуація певного ідейного плюралізму й відносної свободи наукової творчості принципово змінилася утвердженням норм, примусово встановлених радянським тоталітарним режимом.

Відтоді певні елементи самоорганізації, самостійності наукового співтовариства збереглися лише на рівні членів Академії, які мали і незрідка ефективно використовували наявні можливості для обстоювання інтересів української науки. Однак загалом одержавлення науки і освіти, адміністративний диктат і постійна ідеологічна «опіка» та контроль із боку партійних і каральних та цензурних органів ставали все сильнішими.

Однак прикметним є й інше. Упродовж довгих десятиліть панування тоталітарного режиму українські науковці, часом наражаючись на небезпеку, відкриті репресії і опосередковані утиски влади, ідеологічних партійних, каральних та цензурних органів, у доступних їм формах незмінно продовжували боронити своє право на демократичну самоорганізацію наукового життя, об'єднання творчих зусиль, розбудову вільних від контролю «зверху» творчих зв'язків між окремими вченими і науковими колективами, обстоювання нових ідей. Особливо у часи кризи тоталітарного режиму, у роки так званої «відлиги» кінця 50-х — початку 60-х років, згодом — із початку 80-х років наукова громадськість змогла реалізувати чимало своїх прогресивних, демократичних, національно-патріотичних ініціатив саме через наукові товариства, академічні та університетські ради й комісії, з існуванням яких влада змушена була миритися, але не могла втримати їх під постійним контролем, особливо зважаючи на поширеність серед гуманітарної наукової інтелігенції протестних опозиційних настроїв. Важливу моральну підтримку українським науковцям надавало успішне функціонування наукових товариств та інших дослідницьких, освітніх, культурологічних, видавничих центрів, створених за кордоном в українській діаспорі.

Значною мірою цей чинник відіграв знаменну роль у відродженні й подальшому розвитку громадських наукових і освітньо-культурологічних організацій в Україні після здобуття нею незалежності.

Загалом проблеми організації й самоорганізації українського наукового співтовариства, боротьби науковців за збереження його національних патріотичних, демократичних традицій упродовж не легких десятиліть ХХ ст. в Україні та за її межами, на еміграції, мають стати темою окремого самостійного дослідження.

Висновки. Шлях розвитку вітчизняної соціогуманітаристики за доби українського національного відродження переконливо засвідчує вагомий, а на особливо драматичних зламах історії — у часи жорстоких переслідувань і заперечень існування української мови та культури, героїчного минулого й самого права нації на існування, визначальний внесок громадських наукових організацій у збереження вогнища національної думки, консолідації й успішного функціонування наукового співтовариства, розвитку його традицій. Створювані вченими або цілком самостійно, або ж на засадах реальної широкої самоврядності (наприклад, при університеті), відсутності адміністративного втручання у їхню діяльність, громадські наукові об'єднання завжди були оборонцями патріотичної спрямованості української гуманітаристики. Величезним є їхній внесок у генерування нових ідей, визначення пріоритетних дослідницьких завдань, зосередження зусиль учених на їх успішному розв'язанні, одержанні справді важливих для суспільства й незалежних від минущої політичної кон'юнктури результатів.

Коллективна думка вітчизняного наукового співтовариства, яка акумулювалася в діяльності громадських осередків, обговорювалася на їх зібраннях, утілювалася в друкованих виданнях, була тим рушієм нових ідей і звершень, які збагачували вітчизняну науку, спрямовували наукові інституції на шляхи плідної дослідницької праці. У реаліях України ХІХ — початку ХХ ст. саме громадські наукові об'єднання стали центром тяжіння й ідейного згуртування окремих учених і дослідницьких колективів університетських кафедр та факультетів, інших державних установ. Наукові товариства були простором вільної творчої взаємодії представників різних генерацій учених, у якому відбувалися передача досвіду від покоління до покоління, формування й збагачення традицій вітчизняного наукового співтовариства, народжувалися й реалізовувалися нові ідеї.

Специфікою громадських наукових об'єднань була участь у їх діяльності одночасно представників різних генерацій учених, кожна з яких спиралася на досвід попередників і власне світобачення, коло методологічних уявлень, розуміння завдань і перспектив наукової праці. Творча естафета поколінь реалізовувалася саме через їх взаємодію, безперервний діалог, а почасти і конфлікти. Власне, громадські об'єднання стали місцем зустрічі генерацій учених, одні з яких вже досягли своїх найвищих здобутків і поволі втрачали провідну роль, інші — виходили на широкий дослідницький методологічний простір. Їх взаємодія сприяла налагодженню співпраці, збереженню та розвитку досвіду й традицій у безперервній естафеті поколінь, забезпеченні горизонтальних комунікацій у науковому середовищі.

Визначальною рисою життя українського наукового співтовариства завжди була керівна роль у діяльності громадсько-наукових організацій провідних учених, які завдяки першорядним результатам своєї наукової творчості, глибокому баченню дослідницьких завдань і здобутому безперечному авторитетові серед учених були здатні згуртовувати широке коло науковців, спрямовувати його діяльність. Важливу роль у цьому постійному діалозі відігравала організація масштабних наукових та видавничих проєктів, пов'язаних з іменами провідних учених своєї доби — В. Антоновичем і М. Грушевським.

В організації наукового життя співтовариство українських учених-соціогуманітаріїв пройшло знаменний шлях від перших неформальних гуртків однодумців першої половини XIX ст. до стійких, напівавтономних від університетів «професорських» наукових товариств і, нарешті, наприкінці XIX — на початку XX ст. — до створення цілком незалежних наукових об'єднань: Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Українського наукового товариства, Товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва в Києві, які, на відміну від попередніх досить вузьких наукових корпорацій, згуртували навколо себе широкий науковий загал. Напрацьовані українським науковим співтовариством досвід спільної роботи і традиції її демократичної самоорганізації в драматичних умовах XX ст. стали основою збереження вогнища української гуманітарної науки і культури, запорукою її відродження в незалежній Україні.

1. Алексієвець М. М., Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX — початок XX ст.). Тернопіль, 1999. 188 с.

2. Глушко М. Народнознавчі студії в Науковому товаристві імені Шевченка (1895–2020) : статті та матеріали. Львів, 2022. 664 с. (Серія: Українська наукова бібліотека НТШ ; число 52).
3. Грушевський М. С. Дотеперішній розвій Наукового товариства імені Шевченка // Хроніка Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1900. Число 1. С. 3–19.
4. Демуз І. Діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (кінець ХІХ — початок ХХ ст.): сучасна вітчизняна історіографія // Переяславський літопис : зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 6. С. 149–174.
5. Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України ХІХ — початку ХХ ст.: полілог учених і епох : монографія. Переяслав-Хмельницький : Лукашевич О. М., 2014. 681 с.
6. Калакура Я. Інтелектуальне співтовариство українських істориків: діалог поколінь чи конфлікт методологій // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки. Київ, 2009. Вип. 4. С. 262–269.
7. Калакура Я. Українська історіографія на переломі : від методологічного монізму до європейських орієнтирів : монографія. Київ : Київський університет, 2022. 464 с.
8. Ляшко С. М. Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. ХІХ — 40-і рр. ХХ ст.) : нариси історії. Запоріжжя : Дике поле, 2006. 88 с.
9. Ляшко С. М. Історія формування провідних осередків біографічних досліджень та проблеми консолідації професійного співтовариства (друга половина ХІХ — ХХ ст.) // Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації. Київ, 2016. С. 11–61.
10. Онопрієнко В. І., Реєнт О. П., Щербань Т. О. Українське наукове товариство: 1907–1921 роки / Ін-т історії України НАН України. Київ, 1998. 243 с.
11. Онопрієнко В., Щербань Т. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. Київ, 2008. 351 с.
12. Семергей Н. Українське національно-культурне відродження другої половини ХІХ — першої третини ХХ століття: дискурс новітньої історіографії : монографія. Полтава : АСМІ, 2020. 440 с.

REFERENCES

1. Aleksiiivets, M. M., & Savenko, V. V. (1999). *Rol Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka v ukraïnskomu natsionalnomu vidrozhenni (druga polovyna 19 – pochatok 20 st.)* [The role of the T. Shevchenko Scientific Society

- in the Ukrainian national revival (second half of the 19th – beginning of the 20th century)*. Ternopil, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Hlushko, M. (2022). *Narodoznavchi studii v Naukovomu tovarystvi imeni Shevchenka (1895-2020)* [Ethnographic studies at the Shevchenko Scientific Society (1895-2020)]. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
  3. Hrushevskiyi, M. S. (1900). Doterishnii rozvii Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka [Development of the Shevchenko Scientific Society up to now]. *Khronika Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka*, 1, 3-19. [In Ukrainian].
  4. Demuz, I. (2014). Diialnist Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka u Lvovi (kinets 19 – pochatok 20 st.): Suchasna vitchyzniana istoriografii [The Scientific Society of Taras Shevchenko activities in Lviv (late 19th – early 20th centuries): Modern national historiography]. *Pereiaslavskiyi Litypys*, 6, 149-174. [In Ukrainian].
  5. Demuz, I. O. (2014). *Naukovi tovarystva na terenakh Ukrainy 19 – pochatku 20 st.: Poliloh uchenykh i epokh* [Scientific societies on the territories of Ukraine in the 19th and early 20th centuries: Polylogue of scientists and eras]. Pereiaslav-Khmelnitskyi, Ukraine. [In Ukrainian].
  6. Kalakura, Ya. (2009). Intelktualne spivtovarystvo ukrainskykh istorykiv: Dialoh pokolin chy konflikt metodolohii [Intellectual community of Ukrainian historians: Dialogue of generations or conflict of methodologies]. *Ejdos: Historiographic Almanac*, 4, 262-269. [In Ukrainian].
  7. Kalakura, Ya. (2022). *Ukrainska istoriografii na perelomi: Vid metodolohichnoho monizmu do yevropeyskykh oriientyriv* [Ukrainian historiography at a turning point: From methodological monism to European landmarks]. Kyiv, Ukraine: Kyivskiyi universytet. [In Ukrainian].
  8. Liashko, S. M. (2006). *Biohrafichna dovidkova sprava v Ukraini (60-ti rr. 19 – 40-i rr. 20 st.): Narysy istorii* [Biographical reference work in Ukraine (60s of the 19th – 40s of the 20th century): Essays on history]. Zaporizhzhia, Ukraine: Dyke Pole. [In Ukrainian].
  9. Liashko, S. M. (2016). Istoriia formuvannia providnykh osередkiv biohrafichnykh doslidzhen ta problemy konsolidatsii profesiinoho spivtovarystva (druha polovyna 19 – 20 st.) [The history of the formation of leading centers of biographical research and the problem of consolidation of the professional community (second half of the 19th – 20th centuries)]. In *Vitchyzniani resursy biohrafichnoi ta biobibliohrafichnoi informacii* [Domestic resources of biographical and biobibliographical information] (pp. 11-61). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

10. Onopriienko, V. I., Reient, O. P., & Shcherban, T. O. (1998). *Ukrainske naukove tovarystvo: 1907-1921 roky [Ukrainian Scientific Society: 1907-1921]*. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
11. Onopriienko, V., & Shcherban, T. (2008). *Dzherela z istorii Ukrainskoho naukovohto tovarystva v Kyievi [Sources from the history of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv]*. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
12. Semerhei, N. (2020). *Ukrainske natsionalno-kulturne vidrozhennia druhoi polovyny 19 – pershoi tretyny 20 st.: Dyskurs novitnoi istoriografii [Ukrainian national and cultural revival of the second half of the 19th – the first third of the 20th century: The discourse of modern historiography]*. Poltava, Ukraine: ASMI. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 21.09.2023

Volodymyr POPYK, D.Sc. (History), Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Director of the Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Public scientific associations and the relay of generations in nationwide socio-humanitarians in the era of the Ukrainian national revival.

The purpose of the study is to outline, from the standpoint of studying the collective biography of generations of Ukrainian scientists in the field of social and humanitarian sciences, the modern vision of the place, role and significance of public scientific associations in the formation and evolution of the national scientific community, the formation and transformation of its intellectual traditions. *The scientific novelty* consists in a purposeful appeal to the analysis of historical experience and stages of the consolidation of efforts of Ukrainian scientists of different generations on the basis of public cooperation – around scientific and educational societies, various formalized and informal scientific centers and communication platforms. The research is aimed at substantiating a deeper understanding of the fact that it is precisely the intellectual space formed by public scientific organizations that Ukrainian humanitarianism owes in many respects the development of creative forms of cooperation among scientists of different age groups, their ideological and professional growth, the expansion of the problem-thematic range of research, and the elevation of their methodological level, and at the same time the development and transformation of the experience of self-organization of the scientific community in the development of domestic science as a social institution. *The methodological foundations* of the research are based on the complex use of the principles of historicism, civilizational, sociocultural, generational and systemic approaches, the use of methods

of historiographical analysis and synthesis, the analysis of the development of the domestic scientific community, in particular, in the aspects of scientific and informational tasks of biographers. **Conclusions.** The history of the development of domestic socio-humanitarian studies convincingly testifies to the primary role in the formation and successful functioning of the scientific community of public scientific organizations, free from irresistible administrative interference of the authorities in their activities, determination of the general direction and topics of scientific research. It is these principles that still best meet the needs of the internal self-organization of the scientific environment, the development of effective communications between representatives of different generations of scientists, ensuring the freedom of scientific creativity, the establishment of democratic norms and the principles of joint work. This is a guarantee of free determination by the scientific community of priority research tasks, concentration of scientists' efforts on their successful solution, obtaining really important results for society. An indispensable condition for this should be the guiding role of leading scientists in the activities of public scientific organizations, who, thanks to the first-rate results of their scientific work, a deep vision of research tasks, and the acquired indisputable authority among scientists, are able to unite the scientific community and direct its activities. The experience gained fully retains its significance in modern conditions, it should be the basis for solving the tasks facing modern Ukrainian socio-humanitarianism.

Key words: Ukrainian national revival, socio-humanitarianism, public scientific associations, scientific societies, biography, collective portrait of generations of scientists, traditions and continuity in the scientific field.